

פרשת מסעי

הרב שמעון קליין

ונס שמה רוצח

מה בין שתי פרשיות?

ט"ז-כ"א - משפטו של מכה נפש במזיד: "ואם בכלי ברזל הִכְהוּ וַיָּמַת רֹצֵחַ הוּא מוֹת יוֹמַת הָרֹצֵחַ... מוֹת יוֹמַת הַמִּכָּה רֹצֵחַ הוּא גֹאֵל הַדָּם יָמַת אֶת הָרֹצֵחַ בְּפָגְעוֹ בוֹ".

כ"ב-כ"ט - משפטו של מכה נפש בשגגה: "ואם בִּפְתַע בְּלֹא אֵיבָה הִדְפּוּ... וְהָיוּ אֵלֶּה לְכֶם לְחֻקַּת מִשְׁפָּט לְדוֹרֹתֵיכֶם בְּכָל מוֹשְׁבֵיכֶם".

ל"ד - איסור להקל בעונש הרוצח במזיד או בשוגג: "ולא תקחו כֹּפֶר לְנַפְשׁ רֹצֵחַ אֲשֶׁר הוּא רָשָׁע לְמוֹת כִּי מוֹת יוֹמַת: וְלֹא תִקְחוּ כֹּפֶר לְנוֹס אֶל עִיר מִקְלָטוֹ לְשׁוֹב לְשֵׁבֶת בְּאֶרֶץ עַד מוֹת הַכֹּהֵן... וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאֶרֶץ...".

ככלל - נושא הפרשייה הוא - 'משפט שפיכות הדמים'. הפרשייה מדברת על רוצח - במזיד או בשוגג, ועל גואל הדם הפוגע בו. במזיד - כ'מוציא לפועל' את גזר דינו להריגה, בשוגג - כמי שגורם לו להידחות מן הארץ ולנוס אל עיר המקלט. כך לאורך הפרשייה כולה. והנה, ביחידה האחרונה (ל"ד) מציבה הפרשייה שלושה תמרורים ביחס למשפטו של רוצח (בשוגג או במזיד) - לבלי הקל בדינו. שלושת התמרורים מעמידים שלוש תשתיות ערכיות שונות למשפטו של הרוצח.

ייקוב הדין את ההר

תמרור ראשון: "ולא תקחו כֹּפֶר לְנַפְשׁ רֹצֵחַ אֲשֶׁר הוּא רָשָׁע לְמוֹת כִּי מוֹת יוֹמַת: וְלֹא תִקְחוּ כֹּפֶר לְנוֹס אֶל עִיר מִקְלָטוֹ לְשׁוֹב לְשֵׁבֶת בְּאֶרֶץ עַד מוֹת הַכֹּהֵן" (ל"א-ל"ב) - המרת עונשו של 'רשע למוות', או של מי שנגזר עליו לנוס אל עיר מקלטו, פוגעת בערך המשפט המושתת על העיקרון המוסרי הבסיסי - 'מידה כנגד מידה'².

תמרור שני: "ולא תַחְנִיפוּ אֶת הָאֶרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ כִּי הָדָם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאֶרֶץ וְלֹאֲרֶץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שָׁפַכּוּ" (ל"ג). הארץ אינה סובלת חנופה. 'ארץ חֲנֹפָה' - היא ארץ שפיה וליבה אינם שווים, שאינה מבטאת את ש'בליבה'. משמעות הציווי: 'אל תאפשרו לרוצחים ששפכו דם להתהלך חופשיים בארץ, ובכך תגרמו לה להיות

"וַיִּדְבֹר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיְרֵדן אַרְצָה כְּנָעַן: וְהִקְרִיתֶם לְכֶם עָרִים עָרֵי מִקְלָט תַּהְיִינָה לְכֶם וְנָס שָׂמָה רֹצֵחַ מִכָּה נֶפֶשׁ בְּשִׁגְגָה: וְהָיוּ לְכֶם הָעָרִים לְמִקְלָט מִגֹּאֵל וְלֹא יָמוּת הָרֹצֵחַ עַד עֲמֹדוֹ לִפְנֵי הָעֵדָה לְמִשְׁפָּט: וְהָעָרִים אֲשֶׁר תִּתְּנוּ שֵׁשׁ עָרֵי מִקְלָט תַּהְיִינָה לְכֶם" (במדבר ל"ה, ט"ו-ג).

בפרשתנו, מצווה א-להים את משה להקרות ערי מקלט - "וְנָס שָׂמָה רֹצֵחַ מִכָּה נֶפֶשׁ בְּשִׁגְגָה". הוראה זו חוזרת על עצמה בנאום משה בספר דברים, ערב הכניסה לארץ, אלא ששם מופעה הוא אחר. השוני מתבטא בהלכות, ולא פחות מכך - בעולם הרוח, בתפישת העולם¹.

עיון זה יתמקד ביחס בין שתי הפרשיות. נבקש להבין מהו הערך אליו מחויבת כל אחת מהן. ההבנה תשמש כחלון הצצה אל עבר תופעה מקראית נפוצה, במהלכה הלכה או פרשייה חוזרות על עצמן יותר מפעם אחת. עיוננו הראשון יתמקד בספר במדבר.

משפט שפיכות הדמים

כך נראה מבנה הפרשייה בפרק לה:

ט"ו-ט"ז - ציווי לעצם קיומן של ערי מקלט: "וְהִקְרִיתֶם לְכֶם עָרֵי מִקְלָט... וְלֹא יָמוּת הָרֹצֵחַ עַד עֲמֹדוֹ לִפְנֵי הָעֵדָה לְמִשְׁפָּט... לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל וְלָגֵר וְלִתּוֹשֵׁב בְּתוֹכְכֶם תַּהְיִינָה שֵׁשׁ הָעָרִים הָאֵלֶּה לְמִקְלָט לְנוֹס שָׂמָה כָּל מִכָּה נֶפֶשׁ בְּשִׁגְגָה".

¹ מעט מן הפערים: בספר במדבר החיוב להקרות ערים הוא מיד עם מעבר הירדן: "כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיְרֵדן אַרְצָה כְּנָעַן" (שם ל"ה, י'). בספר דברים החיוב הוא מאוחר, לאחר ירושה ולאחר ישיבה: "כִּי יִכְרִית ה' אֶלְ-לִהְיֶךָ אֶת הַגּוֹיִם אֲשֶׁר ה' אֶלְ-לִהְיֶךָ נָתַן לְךָ אֶת אַרְצָם וַיְרִשְׁתֶּם וַיִּשְׁבְּתָּ בְּעָרֵיהֶם וּבְבִתְיֵיהֶם: שְׁלוֹשׁ עָרִים תַּבְדִּיל לְךָ" (דברים י"ט, א'-ב'). הורג בשוגג בספר במדבר הודף או משליך דבר על חברו בלא כוונה להורגו (במדבר ל"ה, כ"ב-ג), בניגוד לו, ההורג בשוגג בספר דברים הוא אדם שבעת עבודתו בעץ, נשל ממנו הברזל (דברים י"ט, ד'-ה') - סוג של אונס, במונחים של ספר במדבר. גם המושג 'עיר מקלט' הוא 'פרי גידוליו' של ספר במדבר (נזכר בו עשר פעמים), והוא אינו קיים אף לא פעם אחת בספר דברים.

² עיקרון זה משוקע בצמד המילים 'רשע למוות'. רוצח זה הוא רשע, והעונש המגיע לו הוא 'למות'. ביטוי נוסף נמצא בפסוק הקודם: "כָּל מִכָּה נֶפֶשׁ לְפִי עֲדִים יִרְצַח אֶת הָרֹצֵחַ" - ה'רוצח' 'נרצח' - מידה כנגד מידה (בדומה לכך קודם לכן בפסוק כ"ז).

עד כאן התייחסות לפרשייה בספר במדבר. כעת נעבור אל הפרשייה בספר דברים.

אחריות הריבון

"כי יכרית ה' א-להיך את הגוים אשר ה' א-להיך נתן לך את ארצם וירשתם וישבת בעריהם ובבתיהם: שלוש ערים תבדיל לך בתוך ארצך אשר ה' א-להיך נתן לך לרשתה: תכין לך הדרך ושלשת את גבול ארצך אשר ינחילך ה' א-להיך והיה לנוס שמה כל רצח: וזה דבר הרצח אשר ינוס שמה וחי אשר יכה את רעהו בבלי דעת והוא לא שגא לו מתמל שלשם: ואשר יבא את רעהו ביער לחטב עצים ונדחה ידו בגרזן לכת העץ ונשל הגרזל מן העץ ומצא את רעהו ומת הוא ינוס אל אחת הערים האלה וחי: פן ירדף גאל הדם אחרי הרצח פי יחס לבבו והשיגו פי ירבה הדרך והכהו נפש ולו אין משפט מות כי לא שגא הוא לו מתמול שלשום: על פן אנכי מצוה לאמר שלש ערים תבדיל לך" (דברים י"ט, א'-ז').

בפרשייה זו מתואר העם בלשון יחיד, כקולקטיב. ("א-להיך... נתן לך... וירשתם וישבת... תבדיל לך בתוך ארצך"). שיוך זה אינו מובן מאליו, והוא קשור לבטילות שהעם נתון בה, בתפקודו כעם וכישות⁴. מעניין הוא המיקוד בנתינת הארץ⁵, תוך התייחסות למצב קודם בו הארץ היא ארצם של הגוים, והערים והבתים הם 'עריהם' ו'בתיהם'⁶. טיב החובה: להבדיל שלוש ערים, ובנוסף - להכין את הדרך, ולשלש את גבול הארץ - לבלי היוותר מקום מרוחק מיד, באופן שיקשה על מנוסת הרוצח⁷.

4 לדוגמה בשילות זו אינה קיימת בספר ויקרא, בו הוא יתואר שוב ושוב בלשון רבים, לא בלשון יחיד.

5 רמב"ן: "ללמד שלא נתחייבו בה אלא לאחר ירושה ושיבה".
6 הנתינה מתוארת תחילה בלשון הווה, כמי שעדיין לא הושלמה: "אשר ה' א-להיך נתן לך את ארצם". הארץ בשלב זה היא עדיין 'ארצם', הערים והבתים - הם 'עריהם' ו'בתיהם'. בפסוק שני התיאור ממשיך להיות בלשון הווה, אבל הארץ כבר מוגדרת כ'ארצך' - "בתוך ארצך אשר ה' א-להיך נתן לך לרשתה" (פס' ב'). בהמשך תתואר הבשלה של הנתינה - בלשון עבר, אליה מצורף ו'ו' ההיפוך: "ואם ירחיב ה' א-להיך את גבולך פאשר נשבע לאבתך ונתן לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאבתך" (פס' ח').

7 ביחס לכל אלו ההוראה שונה בספר במדבר. הניסוח בו הוא בלשון רבים, הנושא הוא מעבר הירדן, לא שאלת הריבונות שאינה מהווה נושא, וגם ההוראה להכין דרך ולשלש אינה קיימת בו.

חנפה³. תיאורה - "הארץ אשר אתם בה" - לא 'ארץ כנען' בזהותה העצמית, מניח את האצבע על העם אשר בה. כמו אומר - אל תחניפו את הארץ הנושאת אתכם, שהרי את עצמכם אתם מחניפים, במרחב בו אתם נתונים. "כי ה' הוא יחניף את הארץ" - בהעדר משפט לרוצח - שופך הדם. ועדיין ישאל השואל - שמא ייתכן מצב חריג בו יוקל דינו של רוצח? כתשובה מצביע הכתוב על משוואה - "לארץ לא יכפר ל'דם אשר שפך בה כי אם ב'דם שפכו". חנופה לארץ מציבה אותה בעמדת חטא, שהרי כל זמן שרוצח מתהלך בה בחופשיות, לא יכופר לה - 'כי אם ב'דם שפכו'. מעבר לעיקרון המוסרי הראשון - 'מידה כנגד מידה', מתוארת כאן הארץ כמי שעשויה לומר את דברה. חוק מוסרי משוקע במי שמעמידה את מערכת החיים שלכם, והיא אינה יכולה לזיף בתפקידה.

תמרור שלישי: "ולא תטמא את הארץ אשר אתם ישבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל (ל"ד) - בפסוק זה מתוארת שרשרת סיבתית: רוצח המתהלך חופשי בארץ מטמא אותה, פוגע בממד המקודש שבה. הארץ עליה מדובר - "הארץ אשר אתם ישבים בה" לא בעצמותה, כי אם בהקשר לישיבתכם בה. הטומאה לא נעצרת בה, והיא מעפילה למעלה - "אשר אני שכן בתוכה" - ה' שוכן בתוכה, והטומאה היא במקומו של השוכן. מעניין הוא החיתום - "כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל" - הנוטש את התייחסות לא-להים כשלעצמו, ומתמקד בנוכחותו כשוכן בתוך בני ישראל. התמקמות זו מכוונת אל הציר המרכזי המברח את ספר במדבר - 'ארגון מחנה ישראל' - פיזית ורוחנית, באופן שיאפשר את בואו של השוכן אל תוך המחנה. בתחילת הספר היה הדבר בדמות האש והענן השוכנים בתוך המחנה, ואילו כעת מופעו הוא בהפשטה - צו מוסרי אל בני ישראל, שלא לזיף במשפט הרוצח, תוך מחויבות לקדושת הארץ ולנוכחות השוכן בתוך בני ישראל. שני המעגלים - ארץ וא-להים חוזרים לבסוף אל העם ומעמידים מצפן פנימי-מוסרי של מי שנושאים את שמו ואת נוכחותו בארץ.

מעין סיכום: שלושה יסודות עומדים בבסיס התביעה במשפט הרוצחים: מידה כנגד מידה; חנופה כלפי הארץ התובעת את הדם שנשפך בה; ומעל לשני אלו - טומאה לארץ שא-להים שוכן בה, כמרחב חיים מקודש המעמיד צו מוסרי לעם היושב בו ונושא את שמו של א-להים בחייו.

3 ובמדרש: "ולא תחניפו את הארץ, הרי זו אזהרה לחניפים. ד"א ולא תחניפו את הארץ אל תגרמו לארץ שתהא מחנפת לכם" (ספרי במדבר, פיסקא קסא). המדרש מצייר מערכת יחסים של חנופה בין העם לבין הארץ, במצב בו מקילים בעונשו של הרוצח. הפער בין העמדות הוא בשאלה - מי הוא המחניף, העם המקל בעונש הרוצח, או הארץ השותקת על כך.

לערים ולבתים. אך מתבקשת היא השאלה - במה זכותכם לשבת בארץ לא לכם? בערים ובבתי אחרים? התשובה לכך היא שא-להים אמנם נותן לכם הארץ, ומעבירה לריבונותכם, אבל יש לכך הקשר: "תִּכְיֶינָה לְךָ הַדֶּרֶךְ וְשִׁלְשֶׁת אֶת גְּבוּל אֶרֶץ אֲשֶׁר יִנְחִילְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ וְהָיָה לְנוֹס שְׂמָה כָּל רֹצֵחַ" (ג') - הארץ מוגדרת כ'ארץ' בעקבות פועלך המוסרי בה, בהכנה של דרך, שילוש הארץ - המונע את הריגתם של אנשים החפים מפשע. רמה מוסרית גבוהה זו, המעמידה את ערך החיים כערך מקודש, היא הבסיס לקיום שלכם בארץ שהוכרתו ממנה עמים מפניכם. יתירה מכך - עצם ההתייחסות לזכותם של רוצחים בשוגג להגנה ולמשפט צדק, מגלם תפישה של ריבון הרואה את עצמו מחויב לכלל החברה, לא רק לחתך מסוים, גבוה שבה. תפישת ריבונות זו - באחריות שיש לכם שלא ייפגעו אנשים חפים מפשע, היא חלק מהמסר המהווה את זכות הקיום שלכם בארץ -

חרף ישיבתם המוקדמת של עמים אחרים בה.

הצעד הנוסף המתואר בפרשייה זו, מתייחס למצב עתידי בו תתווספה שלוש ערים נוספות:

"וְאִם יִרְחִיב ה' אֱ-לֹהֶיךָ אֶת גְּבוּלְךָ כַּאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לְאַבְתָּיִךְ וְנָתַן לְךָ אֶת כָּל הָאָרֶץ אֲשֶׁר דִּבֶּר לְתַת לְאַבְתָּיִךְ: כִּי תִשְׁמַר אֶת כָּל הַמִּצְוָה הַזֹּאת לַעֲשֶׂתָהּ אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ וְלִלְכֹת בְּדַרְכָּיו כָּל הַיָּמִים וְיִסְפְּתָ לְךָ עוֹד שְׁלֹשׁ עָרִים עַל הַשָּׁלֹשׁ הָאֵלֶּה" (דברים י"ט, ח-ט).

במבט ראשון, תוספת הערים מהווה תגובה מתבקשת להרחבת הגבול. הקושי - הפרשייה מתייחסת להיבטים רבים שאינם רלוונטיים לצורך זה: מה העניין באזכור השבועה לאבות? תיאור הנתינה בלשון עבר "וְנָתַן לְךָ אֶת כָּל הָאָרֶץ" בניגוד לניסוח עד כה בלשון הווה (פסוקים א' וב')? מהו העניין בתיאור שמירת כל המצווה הזאת - 'לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱ-לֹהֶיךָ וְלִלְכֹת בְּדַרְכָּיו'? כל אלו מצביעים על הבשלה של תהליך שבו א-להים נותן לעם את הארץ, שלב אחרי שלב. ככל שהוא מפנה מקום ומעביר לאחריותכם את הארץ, את המתרחש בה, כך תתרחב האחריות שלכם - בהתאם. אחריות רחבה זו היא פועל יוצא של התפתחות והבשלה פיזית ורוחנית יחדיו.

שתי פרשיות הן העוסקות בערים אליהם ינוס רוצח. הראשונה, פרשייתנו - מצווה על ערי מקלט כעל עונשו של הורג בשגגה, כשהחובה להעמידן היא ביטוי לערכו של המשפט. חובה זו מושתתת בשיאה על ערכה הגבוה של הארץ בה יושבים ישראל, וא-להים שוכן בתוכם. השנייה - מתרחשת בספר דברים, במהלכו ניתנת הארץ לעם ההופך להיות ריבון, וא-להים מפנה לו מקום,

"שְׁלוֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לְךָ" - בעקבות הריבונות על הארץ, מצווה העם להבדיל שלוש ערים. השייך "תִּבְדִּיל לְךָ" מצביע על מעורבות העם בהבדלה. "בְּתוֹךְ אֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לְרִשְׁתָּהּ" - שוב חוזר הכתוב ומשייכה אליו - כמי שא-להים נתנה לו לרשתה, כמו אומר - בבסיס, הארץ אינה שלכם. כעת היא ניתנת לכם, עוברת לרשותכם, לריבונותכם - קחו עליה אחריות. טיבה של האחריות: "תִּכְיֶינָה לְךָ הַדֶּרֶךְ וְשִׁלְשֶׁת אֶת גְּבוּל אֶרֶץ אֲשֶׁר יִנְחִילְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ וְהָיָה לְנוֹס שְׂמָה כָּל רֹצֵחַ" - להכין דרך, לשלש את הארץ וליצור מצב של קרבה מכל מקום, המאפשרת לרוצח לנוס אל שלוש הערים⁸. "וְזֶה דְבַר הָרֹצֵחַ אֲשֶׁר יָנוֹס שְׂמָה וְחֵי אֲשֶׁר יָכָה אֶת רֵעֵהוּ בְּבִלִי דַעַת וְהוּא לֹא שָׂנָא לוֹ מִתְמַל שְׁלֹשָׁם... הוּא יָנוֹס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה וְחֵי" - כעת מתוארת שגגתו כמי שנטולת שנאה או כוונה לפגוע. על איש חף מפשע זה, מוטל עליך - הריבון להגן: "פֶּן יִרְדֹּף גֹּאֵל הַדָּם אַחֲרֵי הָרֹצֵחַ כִּי יָחַם לָבָבוֹ וְהִשְׁיגוֹ כִּי יִרְבֶּה הַדֶּרֶךְ וְהִכְהוּ נַפְשׁ וְלוֹ אֵין מִשְׁפָּט מוֹת כִּי לֹא שָׂנָא הוּא לוֹ מִתְמַל שְׁלֹשָׁם: עַל כֵּן אֲנִי מְצַוְךָ לְאָמַר שְׁלֹשׁ עָרִים תִּבְדִּיל לְךָ".

שתי עמדות רוחניות

נסכם בנקודות מהו הערך אליו מחויבת כל אחת מן הפרשיות: בספר במדבר הנושא הוא חובת הענישה לרוצח. הנושא בספר דברים הוא - גבולות הענישה, או - הדאגה מפני ענישת יתר. במדבר הערך הוא - חומרת חטא שפיכות הדמים, והחובה המוסרית להעניש את הרוצח. בספר דברים הנושא הוא חומרת חטא שפיכות הדמים המתרחש כתוצאה מנטילת אחריות רופפת שלכם, כעם וכחברה. חובת החלת המשפט בספר במדבר מתקיימת עם מעבר הירדן וההימצאות במרחב. הסיבה - הנושא הוא ערוץ הענישה המתאפשר עם הכניסה לארץ. החובה בספר דברים נגזרת משלב מפותח יותר של העם, עת הוא במעמד של ישות, לה ניתנת הארץ, והיא נוטלת אחריות לקיים מערכת חיים של יחיד וחברה ולהגן עליה. בניגוד לספר במדבר בו הנושא הוא ענישת הרוצח, ובמובן זה מסתפק הכתוב לתאר את עצם קיומן של שלוש ערים, בספר דברים הנושא הוא ההגנה על רוצח שהוא חף מפשע, ובו מוסיף הכתוב להגנתו את הכנת הדרך ואת שילושו של גבול הארץ.

דומה שכך תתפרש הפתיחה לפרשייה בדברים המתארת את הכרתת הגויים ואת מעבר הריבונות: בנקודת מוצא הארץ היא ארצם, וכמו מצביע הכתוב על כך שלא מובנת מאליה היא העובדה שאתם יושבים בה. כך ביחס לארץ,

⁸ לעיר אין שם או מעמד קטגורי, בשונה מספר במדבר בו היא נקראת 'עיר מקלט'. דומה ששם זה מצביע על מעמדה הקטגורי של עיר העשויה לקלוט אדם שנגזר עליו להיות נרדף. בספר דברים תפקידה הוא אנושי, להציל, לא כעונש קטגורי.

⁹ "וְהָיָה אֵלֶּה לְכֶם לְחֻקַּת מִשְׁפָּט לְדֹרֹתֵיכֶם בְּכָל מוֹשְׁבֹתֵיכֶם" (במדבר ל"ה, כ"ט).

לאחריות שהוא נוטל על המציאות. כאן הנושא אינו נוכחות א-להים, אלא להיפך - אחריות העם לקיים מערכת חיים כמו גם מערכת צדק ומשפט. תחת כותרת זו, מתייחסת האחריות לחיי כלל החברה, ועד הרוצח - שכאשר הוא חף מפשע, החברה חייבת להירתם ולהגן על חייו.

דבר הקיום הכפול של שתי הפרשיות, מעמיד שני מוקדים המשלימים זה את זה: חובה לקיים משפט בארץ, ולצדה - חובה לקיים חברה וחיים אנושיים אחראיים מדויקים וצודקים גם יחד.

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ד *
* עורך: חננאל רוס *

* בית המדרש הווירטואלי *
* מיסודו של *
* The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
* לביטול רישום לשיעור: *
* <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php> *
